

УДК 81 367

Е.Ә. Керімбаев

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, аға оқытушысы, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: erker_70@mail.ru

Қытай тіліндегі дағдылы тіркестер – гуань юн юйдің шығу тарихы және қалыптасу үдерісі

Мақала қолданылу аясы мен саны қытай тіліндегі фразеологиялық бірліктердің ешбірінен кем түспейтін, алайда аз зерттелгендіктен тиісті бағасын ала алмай отырған дағдылы тіркестерге арналған. Гуань юн юй-дағдылы тіркестер қытайлықтардың дүниетанымынан хабар беретін маңызды тілдік құбылыс ретінде қытайлық лингвист ғалымдардың назарын өзіне соңғы жылдары ғана аудара бастады. Ертеректе жазылған еңбектерде дағдылы тіркестер түрлі фразеологиялық бірліктердің қатарына жатқызылып, тасада қалып келді.

Мақалада қытай тілі фразеологизмдерінің ішіндегі негізгі фразеологиялық бірліктердің бірігуань юн юй-дағдылы тіркестердің шығу тарихы мен қалыптасу үдерісі қарастырылған.

Түйін сөздер: қытай тілі фразеологизмдері, гуань юн юй-дағдылы тіркестер.

Е.А. Керимбаев

Источники происхождения и процесс формирования привычных выражений – гуан юн юй в китайском языке

В статье рассказывается об источниках и процессе развития одной из основных фразеологических единиц в китайском языке – привычных выражений.

Ключевые слова: фразеологизмы китайского языка, привычные выражения.

E.A. Kerimbaev

Origins and process of forming the colloquial idioms – guan yong yu in Chinese

The article describes the sources and development of one of the main phraseological units in the Chinese colloquial idioms-guan yung yu.

Key words: Chinese idioms, colloquial idioms.

Қытайдың мыңдаған жылдық тарихымен бірге қалыптасып, бірге жасасып келе жатқан қытай тілі фразеологизмдері бүкіл Қытай өркениетінің тарихын бойына сіңірген материалды және рухани мәдениеттің сарқылмас кені сияқты. Оларды оқи отырып біз тарихы бірнеше мыңдаған жылдарды құрайтын Қытай халқының дүниетанымы, рухани және материалды құндылықтары туралы көптеген ақпаратқа қанығамыз.

Қытай тілі мамандарына негізінен қытай тілі фразеологизмдерінің чэн юй (сөзбе-сөз аудармасы «дайын тіркес»), се хоу юй (астарлы тіркестер), янь юй (мақал), су юй (мәтел) сияқты фразеологиялық бірліктер кеңінен таныс. Салыстырмалы түрде тыңғылықты зерт-

телген осы фразеологиялық бірліктердің тасасында қалып отырған, сонысымен өзінің тиісті бағасын ала алмай отырған қытай тілі фразеологиялық бірліктерінің бірі гуань юн юй-дағдылы тіркестердің шығуы мен дамуы біздің мақаламызға арқау болып отыр.

Гуань юн юй генетикалық тұрғыдан алып қарағанда өзінің тікелей мағнасынан айрылып, оны құрап тұрған компоненттердің мағнасына сәйкес келмейтін ауыспалы-бейнелі мағнаға ие болған, метафораландыру процесіне ұшыраған еркін тіркестерден жасалған.

Қазіргі заманғы күнделікті қолданыстағы қытай тілінің тәртібіне сәйкес құрылған Гуань юн юй – тіркестердің негізгі қайнар көзі ауыз екі тіл екені даусыз. Алайда көптеген қытай

деректерінің көрсетуінше гуань юн юйдің шығуы терең тарих қойнауына кетеді. Олардың көбісі “俗, 俚俗, 俚语” – «қарапайым тіл» деген аттармен көптеген ежелгі тарихи және әдеби ескерткіштерде табылғандықтан, бүгінгі күнге дейін жетіп, қазіргі заманғы қытай тілінде кеңінен қолданылып жүр. Осылайша гуань юн юйдің тарихы туралы сөз қозғаған кезде, біз оның тілде алғашқы көрініс берген уақытын тап басып айта қоюымыз неғайбыл. Біз тек қана оның тұрақты, «дағдылы», кең қолданыстағы тіркестер ретінде ауқымды жайылған кезеңі туралы ғана айта аламыз.

Өзінің тілдік формасын сақтап қалған, қазіргі заманғы тілдің құрылымына еркін енген ежелгі деректерде кездесетін гуань юн юйлердің мысалын көптеп келтіруге болады.

掉书袋 diao shu dai “шешендік сөздерді орында, орынсыз сөйлеп қалу, өзінің білімін көрсетіп қалу», (тікелей аудармасы «кітап толы қапты түсіріп алу») [“南唐书。利用传”]

登龙门 deng long men «ықпалды тұлғалардың арқасында биік мансапқа ие болу; мемлекеттік мансапқа ілінетін емтиханды сәтті тапсыру» (тікелей аудармасы «аждаһаның қақпасына шығу») [“后汉书。李传”]

戴高帽 dai gao mao «біреуге жағыну» (тікелей аудармасы «біреудің басына биік (қоқиған) қалпақ кигізу») [“北史。熊安生传”]

Бір айта кететін нәрсе, қазіргі кезде қолданыста жүрген гуань юн юйлерге ұқсас, ежелгі деректерде кездесетін гуань юнь юйлер бүгінгі таңда мүлде қолданыста жоқ немесе фразеологиялық бірлік ретінде қалыптаспаған. Немесе өзінің бастапқы формасын өзгертіп, қазіргі қытай тіліндегі төрт сөзден тұратын чэнь юй түрінде кездеседі.

Мысалы Цин дәуірінде жазылған Чжай Хаоның «Кең таралған тіркестер» деген еңбегінде кездесетін 虎添翼 hu tian yu тіркесін алсақ. Тікелей аудармасы «жолбарысқа қанат жалғау». Бүгінгі таңда бұл тіркес 如虎添翼 ru hu tian yu деген чэнь юйге айналған. Мағнасы: қаскүнемге көмектесу; күштіге күш қосып беру дегенді білдіреді.

坐针毡 zuo zhen zhan деген тіркес, тікелей аудармасы “ине шығып тұрған киіз төсеніште отыру». Қазіргі қытай тілінде 如坐针毡 ru zuo zhen zhan деген чэнь юй ретінде қолданылады, яғни «кинеде отырғандай» деген мағынаны білдіреді.

风中烛 feng zhong zhu сөзбе-сөз «жел өтіндегі балауыз» (қазіргі тілде 风中之烛 feng zhong zhi zhu сөзбе-сөз «жел өтіндегі балауыз» немесе 风中残烛 feng zhong can zhu сөзбе-сөз «жел өтіндегі балауыздың жылтылы» – «бір аяғы жерде, бір аяғы көрде болу»);

料虎头 liao hu tou сөзбе-сөз «жолбарыстың басының қамын ойлау» – бастауы «Чжуан Цзы» болып табылатын сөз тіркесі, Цин дәуірінде (1644-1911) Чжай Хаодың «Кең таралған сөз тіркестерінің жинағы» құрастырылған кезде тілде мұндай формада әлдеқашан қолданылмайтын еді, оның орнына «Жинақ» авторының өзі көрсеткендей қарапайым формадағы басқа тұрақты сөз тіркесімен алмастырылған болатын – (老) 虎头上搔痒 (lao) hu tou shang sao yang сөзбе-сөз «жолбарыстың басын қасу». Қазіргі тілде өз алдына еркін фразеологиялық бірлік болып табылатын соңғы сөз тіркесінің бірнеше нұсқасы мен синонимдері бар: 老虎头上来搔痒 laohu tou shang lai gou yang сөзбе-сөз «жолбарыс басындағы қышыған қотырын қасып беру», 老虎头上扑苍蝇 laohu tou shang pu cang ying сөзбе-сөз «жолбарыс басындағы шыбынды ұру». Олар 老虎头上拍苍蝇 – 自找苦吃 laohu tou shang pai cang ying – zi zhao ku chi сөзбе-сөз «қакпанға өзі келіп түсу; сау басына сақина тілеп алу» (сөзбе-сөз «жолбарыстың басындағы шыбынды қағу – өз басына өзі қайғы іздеумен бірдей»).

虎口里拔牙 hu kou li ba ya сөзбе-сөз «жолбарыстың аузынан тісін жұлып алу» тіркесі жоғарыда айтылғаннан бөлек «қауіпті, қиын күрес» мағынасына да ие болуы мүмкін.

Кейбір «көнерген» гуань юнь юйлер тілдің дамуы барысында көптеген өзгерістерге ұшырады, мысалы лексикалық өзгерістерге: 饮墨水 yin moshui – 喝墨水 he moshui сөзбе-сөз «сия ішу» – «көз майы таусылғанша ілім-ғылыммен айналысу».

Гуань юн юйлердің пайда болуы – қытай фразеологиясындағы қызықты мәселелердің бірі. Қытай лингвистері мен шетелдік әріптестер гуань юн юйлердің негізгі шығу төркіні қолданыстағы тірі ауызекі тіл, одан бөлек, аңыз-әңгімелер, насихаттар, әдеби шығармалар, поэзия, қанатты сөздер, диалектілер, сонымен бірге түрлі терминдік жүйелер – медицина, сауда-саттық, әскери, театр және т.б. деген ортақ тоқтамға келеді. Гуань юн юйлердің тағы бір шығу тегі фразеологизмдердің басқа

тобы, әдетте халықтық сөздер – мақалдар мен мәтелдер, астарлы сөздер болып табылады.

Гуань юн юйлердің шығу төркінінің осынша көптігіне қарамастан олар жоғарыда айтылғандай метафоризация үдерісіне ұшыраған еркін сөз тіркестері болып табылады. Тіпті нақты шығу төркінін анықтау мүмкін болмаса немесе өте қиын болған жағдайда да, берілген тіркес еркін сөз тіркесінің метафоралық тұрғыда қайта мағыналануының нәтижесі деп сеніммен айтуға болады. «Метафора гуань юн юйдің бастауы ретінде алсақ, ол – меридиан, ал қалғанының барлығы – параллельдер», – деді Ма Гофань[2,214]

Адамдардың күнделікті өмірі, олардың бақылаулары мен бағалаулары адам мен қоғам өмірінде болып жатқан түрлі оқиғалар, айнала дағылардың іс-әрекеті, қалыптасып қалған әдеттер мен дәстүрлер жөнінде баяндауларды туындатады. Халықтық қарапайым тілге ие мұндай тіркестер ақырындап жалпылама қасиетке ие бола отырып және де тілде тұрақты тіркеске айнала отырып гуань юн юйлерге айналады. Мысалы:

吃现成饭 chi xian cheng fan «дайын асқа тік қасық болу» (сөзбе-сөз «дайын тамақты жеу»)

拉老婆舌头 la lao po she tou «өсек айту; ғайбат сөз айту» (сөзбе-сөз «кемпірді тілінен тарту»)

—锅端 yi guo duan «бәрін ақтарып салу; еш нәрсені жасырмау; бүге-шігесіне дейін жеткізу» (сөзбе-сөз «үстелге қазанды алып келу»)

下软蛋 xia ruan dan «әлсіз; ез; қорқақ; боқмұрын» (сөзбе-сөз «жұмсақ жұмыртқа басып шығару»)

戴[乌]纱帽 da i[wu] sha mao «мемлекеттік қызмет атқару; шенеунік болу» (сөзбе-сөз «флер бас киім киіп жүру»)

打官腔 da guan qiang «ресми үнмен сөйлеу» (сөзбе-сөз «шенеуніктік мәнермен сөйлеу»)

抬轿子 tai jiao zi «мақтау; мадақтау; астына көпшік қою; төбесіне шығару» (сөзбе-сөз «паланкинді алып жүру»)

Ұрпақтан ұрпаққа беріліп келе жатқан түрлі аңыздар мен әңгімелер, әдет-ғұрыптар мен салт-дәстүрлер тұрақты сөз тіркесін жасаудың берік те өшпес әдісі болып табылады. Біз бұған өткен тарауларда көз жеткіздік. Бұның құрамына гуань юнь юйлер де кіріп кетеді.

穿小鞋 chuan xiao xie «біреуге тосқауыл қою; ыңғайсыз жағдайға қалдыру» (сөзбе-сөз «тар аяқ киім кию»)

Басқа гуань юн юйдің шығуына арқау болған тура сол дәстүрмен байланысты тағы бір оқиға бар.

露马脚 lou ma jiao «өзін-өзі ұстап беру; өтірік өрге жүзбес» (сөзбе-сөз «жылқы аяқтарын көрсету»)

Бұл гуань юн юйдің тура мағынасы «аттай аяқтарын көрсету» (немесе тұяқ 蹄 ti деген де мағынасы бар) барлық қытайша сөздіктерде беріледі. Алайда аталған фразеологизмнің шығу тегінің басқа да нұсқасы бар.

Тұрақты сөз тіркестерінің, әсересе гуань юн юйлердің өмір сүруінің түрлі нұсқалары өте жиі кездеседі. Соның ішінде қайсысы шындыққа сай келетінін дөп басып айту мүмкін емес.

Төменде гуань юн юйдің шығу тегінің үш түрлі нұсқасы бар:

敲竹杠 qiao zhu gang «ақша талап ету; бопасалу» (сөзбе-сөз «бамбук ағашын шерту»)

眼中钉 yan zhong ding «көздегі тікен; көзге күйік болу» (сөзбе-сөз «көздегі шеге»)

吃醋 chi cu «қызғану» (сөзбе-сөз «сірке суын ішу»)

吃闭门羹 (闭门羹) chi bi men geng (bi men geng) «жер сипап қалу; тақырға отыру» (сөзбе-сөз «жабық есік сыртындағы қойыртпақты жеу»)

Гуань юн юйлерді құрауға көркем әдебиет те бай материал ұсынады. Атақты «Батысқа сапар» романы көптеген гуань юн юйлердің шығу көзі. Мысалы:

上西天 shang xi tian «дүние салу; о дүниеге аттану» (сөзбе-сөз «Батыс аспанына сапар шегу»)

打入十八层地狱 da ru shi ba ceng di yu «ауыр жазаны арқалау; тозақтың тауқыметін көру» (сөзбе-сөз «тозақтың он сегіз қабатынан өту»)

«Батысқа сапар» романында «көлеңкелер патшалығы» және «отты гееннаның» – кінәлілердің қайтыс болғаннан кейінгі жазаланатын жері (Дантенің «тозақтың тоғыз шеңберімен салыстырыңыз»), он сегіз қабаты жан жақты сипатталады.

Гуань юн юйлердің белгілі бөлігі тұрмыста әдеттегі салыстыру ретінде қолданылатын еркін сөз тіркестерінің алдымен қанатты сөздерге, ал кейіннен гуань юн юйлердің өзіне айналу үдерісінде пайда болады. Мысалы, 开中药铺 kai

zhong yao ru сөзбе-сөз «қытай дәрі-дәрмегін сататын дүңгіршек ашу», 摘桃子 zhai tao zi сөзбе-сөз «шабдалыларды үзіп алу», 弹钢琴 tan gang qin сөзбе-сөз «рояльда ойнау» гуань юн юйлері.

Гуань юн юйлердің шығу тегінің ұлттық тілдегі ең басты көзі диалектілер болып табылады. Негізі әрбір диалект немесе говор өз сөздік қорында тек шектеулі сол диалектіде ғана қолданыла алатын гуань юн юйлері болады. Осы диалекттен шыққан фразеологизмдер ортақ тілге енгеннен кейін түсіндіруді талап етеді, әйтпесе түсініксіз болып қалуы мүмкін, ал бұл міндетті түрде қарым-қатынасқа әсер етеді. Қытай фразеологиялық сөздігінде бұндай фразеологизмдер 方言 деген белгімен беріледі.

Мысалы, 吃排骨 chi pai gu гуань юн юйі «сынға алыну; айыпталу» (тікелей аудармасы: «сүйектен ет жеу») Цзянсу провинциясының солтүстігінде және Шаньдун провинциясының оңтүстігінде кең таралған. Қытай фразеологиялық сөздігінде бұндай фразеологизмдер 方言 деген белгімен беріледі.

Оңтүстік диалекттен ұлттық тілге 空心汤圆 kong xin tang уангуань юн юйі келді. «бос сөз; мән мағынасы жоқ іс»

吃闲白儿 chi xian bai гуань юн юйі «ауызына келгенін оттау; көп сөйлеу; ойланбай сөйлеу» (тікелей аудармасы: «бос нәрсені сүйреу») пекин диалектіне жатады. 打牙祭 da ya ji «дәмді тамақ деу; тойып тамақ жеу; » (тікелей аудармасы: «тіс үшін құрбандық шалу») сычуан диалектіне жатады.

Кейбірдиалектідегігуаньюнюйлердіәдеттегіпугуаньда қолданылатын гуань юн юйлермен алмастырып алу мүмкін. Мысалы, диалектті 跑起来 rao qi lai фразеологизмі пугуаньдағы 运气好 yun qi hao «жолы болу; бағы жану; сәттілік» және 至多不过 zhi duo bu guo «жақсы дегенде, ары кетсе» фразеологизмдеріне сәйкес келеді.

Көркем шығармаларда көп жағдайда стилистикалық мақсатта қолданылған диалектті фразеологизмдерді кездестіру мүмкін. Мысалы, Чжоу Либода 老鼻子 lao bi zi «өте көп, көптеген» (тікелей мағынасы: «ескі мұрын, кәрі мұрын»), 见洋劳 jian yang lao «бірден байып кету, күтпеген жерден» (тікелей мағынасы: «өзендегі қармақты алу»), 蹲笆篱 dun ba li «түрмеде отыру» (тікелей мағынасы: «бамбук тамырының астында отыру»). Екінші келтірілген мысалдың барлық

диалектіге ортақ 发洋财 fa yang cai деген баламасы бар.

Лексико-грамматикалық құрамында диалектіге тән ерекшелігі жоқ фразеологизмдер өзінің «жергілікті» ерекшелігін жоғалтып жалпыхалықтық тілге еніп кетеді және олардың диалектілік ерекшелігі жоғалады. Мысалы, 煮夹生饭 zhu jia sheng fan «істі соңына жеткізу; бастағанды аяқтау» (тікелей аудармасы: «піспеген асты жақсылап пісіру») (Шаньси провинциясы), 打马虎眼 da ma hu yan «көзбояушылық»

Гуань юн юйлердің шығу тегінің иероглифтік ребустар сияқты көзі де бар. Мысалы, 当丘八 dang qiu ba «әскер болу; әскерде қызмет ету» («әскер» иероглифі 丘 «қыр» және 八 «сегіз» деген екі бөліктен тұрады). 打八刀 da ba dao гуань юн юйінің этимологиясы мынадай: 离婚 li hun «ажырасу; айырылысу» сөзі солтүстік – шығыстың 分离 fen li «айырылысу» сөзіне сәйкес келеді. 分 иероглифі 八 «сегіз» және 刀 «пышак» сияқты екі бөлімнен тұрады. Сонымен 打离婚 «ажырасу» 打八刀 болып айтылады.

Кейбір гуань юн юйлер шетел тілінен енген сөздер бөліктерінен алынады. Мысалы келесі Библиядан алынған мысал 替罪羊 ti zui yang «жуас; жүгіртек» (тікелей аудармасы: «кылмыскерді ауыстыратын қой»); 背十字架 bei shi zi jia «өз жүгін өзі көтеру; басқа түскенге шыдау; тағдырға көну» (тікелей аудармасы: «крест көтеріп жүру»); 尝禁果 chang jin guo «күпия жемісті жеу» (тікелей аудармасы: «күпия жемістің дәмін тарту»); 潘多拉盒子 pan duo la he zi «барлық жамандықтың шығу көзі; барлық жамандықтың отаны» (тікелей аудармасы: «Пандордың жәшігі») – ежелгі грек ақыны Гесиодтың «Еңбек және күндер» еңбегіндегі Пандора жайлы миф; 象牙塔 xiang ya ta «піл сүйегінен құралған қасыр» (тікелей аудармасы: піл сүйегінен жасалған пагода)- француз сыншысы әрі ақыны Сент-Беваның француз әдебиетшісі Виньиге арналған өлеңінен; 君子协定 jun zi xie ding «джентельмендік келісім» ағылшын тілінен алынып ауызша түрде келісім шартқа отыруда қолданылады.

Қорыта келгенде гуань юн юй-дағдылы тіркестердің шығуы мен дамуы тарихтар қойнауына кететін өте күрделі процесс екенін және ол процестің бүгінгі күнге дейін жалғасып отырғанын байқауға болады.

Әдебиеттер

- 1 Аханов К. Тіл білімінің негіздері. -Алматы; «Санат», 1993.-496 бет.
- 2 Войцехович И.В. Практическая фразеология современного китайского языка. Москва; «Восток-Запад», 2007. 509 с.
- 3 Дәулетова Ф.Н. Лингвомәдениеттану: қытай және қазақ тілдерінің салғастырмалы фразеологиясы. Алматы; «Қазақ университеті», 2000.-180 бет.
- 4 Даулетова Ф.Н. Китай: мифы и реальность. - Алматы; Издательская компания «Жизнь», 2005.-260 с.
- 5 Малявин В.В. Китайская цивилизация.- Москва; «Дизайн. Информация. Картография» «Астрель» АСТ, 2001. 632 с.
- 6 И Биң Юн. Жемчужины китайского языка. 100 китайских идиом. -Санкт-Петербург; «Карго», 2007. 208 с.
- 7 徐宗才, 应俊玲。Chinese Idiomatic Phrases for Foreign Students, 外国人说熟语。北京语言大学出版社, 2001。
- 8 陈建华。汉语口语习惯用语教程。北京语言大学出版社, 2003。
- 9 主编宋永培, 端木黎明。汉语成语词典 (修订本) 四川辞书出版社, 1998。
- 10 王世林, 谚语, 俗语, 歇后语, 名人名言辞典。吉林大学出版社, 2006。
- 11 Авакова Р., Дәулетова П. Қысқаша қытайша-қазақша фразеологиялық сөздік.- Алматы; «Қағанат ҚС», 1998. -60 бет.
- 12 Кеңесбаев С.К. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. -Алматы; «Ғылым», 1977.
- 13 Кожевников И.Р. Словарь привычных выражений современного китайского языка. -Москва; «Восток-Запад», 2005. -333 с.

References

1. Akhanov K. Til biliminiң negizderi . Almaty , " Sanat " , 1993.-496 bet .
- 2 Vojtsekhovich IV Practical frazeologiya modern Chinese language . Moscow , "East-West " , 2007 . 509.
- 3 Dәuletova FN Lingvomәdeniettanu : kytay zhane kazak tilderiniң salғastырmaly frazeologiyasy . Almaty , " Kazakh University" , 2000.-180 bet .
- 4 . Dauletova FN China : Myths and Realities. – Almaty ; Publishing Company "Life" , 2005.-260 .
- 5 . Maljavin VV Chinese civilization . – Moscow; "Design . Information . Cartography " " Astrel " AST 2001 . 632.
6. And Biң Utd. Chinese pearls . 100 Chinese idioms. Saint – Petersburg, " cargo" , 2007 . 208 .
- 7 徐宗才, 应俊玲。Chinese Idiomatic Phrases for Foreign Students, 外国人说熟语。北京语言大学出版社, 2001。
- 8 陈建华。汉语口语习惯用语教程。北京语言大学出版社, 2003。
- 9 主编宋永培, 端木黎明。汉语成语词典 (修订本) 四川辞书出版社, 1998。
- 10 王世林, 谚语, 俗语, 歇后语, 名人名言辞典。吉林大学出版社, 2006。
- 11 Avakov R., P. Dәuletova Kysқasha qytaisha – kazaksha frazeologiyalyқ sөzdik . – Almaty ; " Қағанат ҚС " , 1998 . -60.
- 12 Кеңесбаев SK Kazak tiliniң frazeologiyalyқ sөzdigi . Almaty ; " Gylım " , 1977 .
- 13 Kozhevnikov IR Dictionary usual expressions of modern Chinese language . -Moscow , "East-West " , 2005.-333.